

5. Diariusz sejmowy z r. 1830–1831. Wydał Michał Rostworowski. – Kraków, 1907.
 - T. 1. Od 18 grudnia 1830 do 8 lutego 1831. – 1907. – 585 s.
6. Diariusz sejmowy z r. 1830–1831. Wydał Michał Rostworowski. – Kraków, 1909.
 - T. 3. Od 19 kwietnia 1830 do 25 maja 1831. – 1909. – 717 s.
7. Diariusz sejmowy z r. 1830–1831. Wydał Michał Rostworowski. – Kraków, 1911.
 - T. 5. Od 20 czerwca 1830 do 21 lipca 1831. – 1911. – 623 s.
8. Diariusz sejmowy z r. 1830–1831. Wydał Michał Rostworowski. – Kraków, 1912.
 - T. 6. Od 21 lipca 1830 do 23 września 1831. – 1912. – 743 s.
9. Kuczyński S. Projekt godła państwowego z 1831 r. / S. Kuczyński // Przegląd historyczny. – T. LXII. – Zeszyt 1. – S. 93–98.
10. Kolbuszewski J. Kresy / Jacek Kolbuszewski. – Wrocław : Wydawnictwo Dolnośląskie, 2006. – 260 s.
11. Sprawa polska na ziemiach wschodnich / napisał A. W. R. // Wolne głosy. – 1917. – № 5. – 21 s.
12. Stankiewicz Z. Sejm Królestwa Polskiego 1815–1831. Uwagi o roli ustrojowej i politycznej / Z. Stankiewicz // Czasopismo prawno-historyczne. – T. XXXVI. – Zeszyt 1. – 1984. – S. 105–143.
13. Sztakelberg J. Godło powstańcze 1863 r. / J. Sztakelberg // Przegląd historyczny. – T. LXII. – Zeszyt 3. – 1971. – S. 501–509.
14. Wapiński Roman. Historia polskiej myśli politycznej XIX XX wieku / Roman Wapiński. – Gdańsk : Wydawnictwo ARCHE, 1997. – 313 s.

УДК 94(477.42)“19”

О.В.Максимов

Участь Житомирського окружного суду у вирішенні справ чиншовиків в умовах судової реформи 1864 р.

У статті на прикладі Житомирського окружного суду розглянуто роль судових установ у вирішенні чиншових справ та їхній вплив на забезпечення спокою на Правобережній Україні.

Ключові слова: чиншовики, чиншове право, судова реформа 1864 р., окружний суд, Правобережна Україна.

В статье на примере Житомирского окружного суда рассмотрена роль судебных органов в решении чиншевых дел и их влияние на обеспечение спокойствия на Правобережной Украине.

Ключевые слова: чиншевики, чиншевое право, судебная реформа 1864 г., окружной суд, Правобережная Украина.

In the article on the example of the Zhytomyr circuit court the role of judicial establishments in the decision of chinshovikh businesses and their influence is considered on providing of rest on Right-bank Ukraine.

Key words: chinshoviki, chinshove right, judicial reform of 1864, circuit court, Right-bank Ukraine.

Реформування судової системи в другій половині XIX ст. в Російській імперії дало можливість сподіватися на модернізацію відповідно до вимог часу. Змін у судовій галузі чекали і на Правобережжі, адже значна частина суспільства на майбутні перетворення покладала серйозні сподівання. Не останніми, хто бажав реформ, були чиншовики краю, які в новоутворених судах бачили чи не останню надію в утвердженні свого давнього права на землю.

Проблема чиншового права на Правобережній Україні бере свій початок наприкінці XVIII ст. відразу після приєднання краю до Російської імперії. Питанню чиншовиків у наукових дослідженнях XIX ст. присвячено не так багато праць, переважно цієї проблеми науковці торкалися лише в контексті земельних прав на Правобережжі (Б.Ольшамовський [1], І.Рудченко [2]). В радянський період питання чиншових землеволодінь вивчалось в сукупності з загальноселянськими рухами на Правобережній Україні, значну увагу цим проблемам приділив Д.Пойда [3]. Серед сучасних досліджень цього питання можна виділити працю Д.Бовуа [4], в якій автор ґрунтовно проаналізував проблему зародження, розвитку та вирішення чиншового питання в краї.

Метою запропонованого матеріалу є висвітлення причин чиншових позовів, аналіз проблем, з якими стикалися чиншовики під час судових процесів, роль Житомирського окружного суду у їх вирішенні та недоліки в його роботі.

Після запровадження в 1880 р. на Правобережній Україні судових статутів 1864 р. постав ряд проблем в судочинстві, з якими стикнулися новоутворені суди, насамперед окружні. Найбільш резонансними та численними були справи чиншовиків, як цивільні, так і кримінальні.

Чиншове землеволодіння зародилося в Німеччині в XII ст. Сутність його полягала в тому, що орендар селився на землі феодала і мав право спадкового володіння окремою ділянкою землі за певну плату, що мала назву "чинш". Разом з тим чиншовик, сплачуючи орендну плату, зберігав особисту свободу та належність до шляхетського стану, хоча й незаможного. В Польщі чиншове землеволодіння зародилося в XIII ст., а на Правобережжі особливо інтенсивно викори-

стовувалося з XVI ст., коли відбувалася колонізація цих територій і магнати запрошували вільних поселенців обробляти нові землі. Здебільшого це були дрібні шляхтичі, які з тих чи інших причин втратили землю. Оскільки польське феодальне законодавство забороняло непривілейованим станам купувати землі на правах повної власності, то магнати надавали землі на чиншовому праві. Розмір чиншу та взаємовідносини чиншовиків та феодалів регламентувалися письмовими актами, але в більшості це були словесні домовленості. Такий вид договору (саме словесний) в майбутньому і став каменем спотикання у вирішенні проблем з правами чиншовиків на землю.

Чиншове землеволодіння збережене було на Правобережжі і після приєднання краю до Російської імперії. Але на законодавчому рівні відносини землевласників-феодалів і чиншовиків так і не були вирішені, тому доля останніх залежала від волі землевласника [3, с. 143–144].

Вся проблемність і гострота питання чиншового землеволодіння пролягала в площині законодавства, в його невідповідності – між польським та російським. Литовський статут та польські законодавчі акти передбачали існування такого виду землекористування, тоді як законами Російської імперії такі відносини між феодалом та орендарем передбачені не були.

Після польського повстання 1830–1831 рр. російська влада зажадала, щоб уся польська шляхта краю легітимізувала своє становище, тобто офіційно довела свою належність до дворянства. Вдалося це зробити лише невеликій її частині, решта і великою мірою чиншовики залишилися без будь-яких прав на шляхетство. Тому конфлікт з "визнаною" і "невизнаною" шляхтою почав наростати дедалі швидше.

Ця проблема гостріше почала відчуватися після 1840 р., коли в краї остаточно вступило в дію російське законодавство, що по суті розв'язувало руки землевласникам в питанні вилучення землі у чиншовиків. З цього часу поступово наростає конфронтація між землевласниками та чиншовиками. Як зазначає Д.Бовуа, "багата легітимована шляхта ставилася до однодвірців чи чиншовиків як до непотрібного баласту, вважала їх небажаним тілом, а тенденція до його відторгнення ставала щораз виразнішою" [4, с. 184].

Імператорський указ від 25 липня 1864 р. про надання землі "вольным людям" (до яких зараховувалися й чиншовики) відтермінував вибух в середовищі феодалів та чиншовиків, оскільки надавав можливість останнім користуватися своєю землею протягом 12 років за умови підписання нових орендних угод з власниками, які в свою

чергу залишали за собою право розірвати їх за власними бажанням [5, с. 649–651].

Цей шлях для чиншовиків міг стати найкращим вирішенням забезпечення їх землею. Але 18 жовтня 1867 р. київський, подільський, волинський генерал-губернатор Безак у своєму листі до волинського губернатора відповів, що указ від 25 липня 1864 р. стосується лише "вольных людей", належних до спеціальної категорії, і їх не треба плутати з однодвірцями. Відтак відмова від найпростішого рішення прирікала їх на більш ніж 40-річні злидні й конфлікти [4, с. 204].

Указом від 19 лютого 1868 р. стан однодвірців був знищений, усі, хто проживали в містах та містечках, ставали міщанами, а ті, що мешкали в селах, переходили в стан селян. Поміщики, що володіли землею, впевнилися в тому, що історичні права на землю чиншового населення повністю забороняються новими законами, почали непомірно збільшувати чиншові виплати, а якщо чиншовик відмовлявся сплачувати збільшений чинш, поміщик відбирав в нього землю, а також насильно виселяв їх з їхніх помість через небажання укладати короткострокові угоди на оренду ділянок, що споконвічно були у власності чиншовиків.

Більшість чиншовиків твердо вірили в своє право на землю, користування якою було освячене звичаєм, давністю та історичним правом [2, с. 148–149].

У 70-х рр. ситуація навколо чиншових прав вкрай загострилася. Владі так і не вдалося вирішити це питання законодавчим шляхом. Усі спроби натикалися на супротив місцевого керівництва або феодалів-землевласників, які в умовах, що склалися, не бажали поступатися власними землями. Чиншовики ж зі свого боку, вірячи в своє беззаперечне право, чекали на позитивний результат від влади у вирішенні їхнього питання. Всіляке затягування з боку самодержавства призвело до того, що в краї стався вибух.

У 1872–1879 рр. на Правобережній Україні було зафіксовано 42 виступи чиншовиків, 6 з них були придушені за допомогою військ, у 32 поселеннях частково задовольнили вимоги невдоволених чиншовиків [3, с. 151]. Такі дії чиншовиків пов'язані з тим, що в 70-х рр. починається масований наступ землевласників на їхні наділи. Судові рішення цього часу здебільшого задовольняли позови поміщиків, тобто давали їм право на відчуження власних земель.

На тлі такого вирування конфліктів 28 липня 1878 р. було видано тимчасові правила судочинства по чиншовому праву. Даний указ зобов'язав Сенат розглянути всі спірні випадки незалежно від того, від

якої сторони надійшла скарга, тобто взяти на себе і розгляд скарг чиншовиків [4, с. 238].

Ці правила зобов'язували палати кримінального та цивільного суду передавати на ревізію всі справи, які були порушені за вимогою однієї зі сторін і не отримали вирішення, а також й ті, що вже вирішені, але не приведені до виконання [6, с. 63–64].

Про такі законодавчі зміни населення інформувалося не дуже широко, тож загальної розрядки в краї так і не настало. В цілому в таких умовах судова система виявила себе безсилою, потрібні були зміни.

В липні 1880 р. на Правобережжі в повному обсязі вступили в дію судові статuti 1864 р., судова реформа отримала свою завершеність.

Всупереч тривожним очікуванням з 1880 р. в краї настало затишшя, що тривало до 1886 р. Втома, злидні, репресії змусили чиншовиків чекати на рішення згори [4, с. 240–241].

Анонсоване затишшя 1880–1886 р. таким далеко не було. Вже нові суди, в першу чергу окружні, прийняли на себе новий шквал позовів як від землевласників, так і від чиншовиків. Численні кримінальні та цивільні справи продовжували роками вирішувалися в судах. А події, як і в попередні роки, продовжували розвиватися за відомим сценарієм: підвищення чиншу, відмова платити, суд, примусове виселення, агресивне повернення, нові репресії.

В результаті початку роботи Житомирського окружного суду в липні 1880 р. до нього почала надходити значна частина справ, у яких фігурантами були чиншовики. справи ці були як кримінального, так цивільного характеру, значна частина їх перейшла з ліквідованих палат кримінального та цивільного суду, які в них так і не отримали вирішення.

В основі кримінальних справ лежав супротив чиншовиків незаконним (на їхню думку) діям землевласників та чиновників суду щодо них.

5–6 липня 1879 р. в с.Кодня Житомирського повіту чиншовики відмовилися дати розписку приставу в тому, що вони не будуть перешкоджати графу Ледоховському володіти землею. Коли робітники графа хотіли переорати засіяну землю, чиншовики не дозволили їм цього зробити і продовжували володіти землею й надалі. Вже 13 серпня в палаті кримінального та цивільного суду почалися слухання у цій справі. Підсудні-чиншовики обвинувачувалися у спротиві владі. справа ця затягнулася на три роки, в результаті 19 січня 1883 р. вже в Житомирському окружному суді було винесене рішення, в якому суд повністю виправдав підсудних [7, арк. 20–25]. справи про

супротив чиншовиків переважно так і вирішувалися, якщо явно не простежувалися бунтівні мотиви або образи посадових осіб.

Так, 8 жовтня 1879 р. пристав Новоградволинського повіту прибув в с.Гута-Жаборицька Баранівської волості для опису рухомого майна чиншовиків за несплату ними землевласнику Фашовичу повинності. Пристав був зустрінутий розлюченим натовпом людей на чолі з Варварою Чупринською – дружиною одного з чиншовиків (жінки дуже часто очолювали такі виступи). Надалі цей виступ супроводжувався словесними образами та побиттям пристава, за таких умов йому нічого не залишалося як покинути збунтоване село, так і не здійснивши опису майна. У цій справі всі учасники опору були виправдані, крім безпосередніх підбурювачів – Варвари та Мартина Чупринських. Житомирський окружний суд постановив, що під час зазначених подій мала місце загроза життю посадової особи, образа лайливими словами, також пристава називали заколотником та хабарником. В результаті подружжя Чупринських було засуджене до 2 місяців ув'язнення [8, арк. 88–89].

Загалом простежується така тенденція, що чиншова земля, яка належала поміщикам, дуже часто їм була непотрібна. З тих чи інших причин землевласник або здебільшого його повірений не вступав у володіння нею, хоча на руках і було рішення суду. Такий стан речей говорить про страх поміщиків перед бунтом невдоволених. Влада в особі судів теж не бажала засудження бунтівників на довгі терміни. Строк ув'язнення 2–3 роки був найтривалішим, і засуджені через цей нетривалий термін поверталися до своїх домівок, де знову продовжували чинити опір. Дуже часто траплялося, що особи, які притягувалися до відповідальності, вже неодноразово були засуджені за подібні злочини. Суд не застосовував більш суворого покарання в силу того самого страху перед більш масштабним вибухом народного гніву, адже невдоволеними на селі були не тільки чиншовики, але й величезна кількість українських селян.

Більш численними та складними щодо кримінальних були цивільні позови як землевласників, так і чиншовиків. Тому вже з перших днів своєї роботи Житомирський окружний суд включився до розбору цих справ.

Значна частина чиншовиків, маючи на руках рішення не на свою користь, на основі указу від 28 липня 1878 р. надсилали вимоги до окружного суду для передачі їхніх справ на ревізію до Сенату.

Але значною мірою окружному суду потрібно було продовжувати справи, розпочаті у з'єднаній палаті кримінального та цивільного суду, які не були доведені до кінця.

Позови, які подавалися чиншовиками, мали багато спільних рис, особливо в частині вимог, які вони висували. В першу чергу в заявах ними зазначалося про споконвічне право чиншовиків на землю, а також те, що поміщик-землевласник, порушуючи це право, спочатку підвищує чинш, а потім, якщо чиншовик не платить, відбирає в нього землю.

Так, у позові селянина П.Лазанського зазначено, що його пращури та він користувалися землею на чиншовому праві в розмірі 12 десятин. У 1874 р. поміщик О.Прушинський відібрав у нього всю орну землю та залишив лише землю під город та будівлі, але чинш, як і раніше, вимагав (15 рублів) [9, арк. 1]. Тому селянин-чиншовик, керуючись незаперечним чиншовим правом, вимагає від окружного суду повернення землі та сплати поміщиком Прушинським 1000 рублів збитків. Інші чиншовики села Окіл позиваються до поміщика Карла Залевського про повернення 12702 рублів перебраного чиншу [10, арк. 1]. Траплялися й колективні позови представників різних соціальних станів з однаковими вимогами – повернення чиншової землі та сплата збитків, завданих збільшенням чиншу. Прикладом такого позову була справа шляхтича Ходаковського, міщан Васьковського, Сорочинського, Ольшановського, Меленевського та селянина Щавлинського до князя Романа Сангушка в сумі 695 рублів про повернення чиншової землі [11, арк. 1].

Після подачі позовної заяви до окружного суду чиншовики, як правило, стикалися зі значними проблемами, більшість з яких для захисту своїх інтересів в суді не мали фінансової можливості утримувати повіреного (адвоката), в них навіть не вистачало коштів виїхати за межі села, в якому вони проживали, для участі в судових слуханнях. Іншою значною проблемою на Правобережжі була недостатня кількість адвокатів, які були компетентними в справах чиншовиків, тобто знали польське право та закони Литовського статуту, на яких базувалося чиншове право. В своєму листі до Житомирського окружного суду селянин-чиншовик П.Лазанський пише: "У зв'язку з неписьменністю та небувалістю в судових місцях, я сам особисто перед судом правдивість своїх доказів довести не зможу, у зв'язку з неможливістю я не можу найняти адвоката, котрий знав сутність моєї справи, так і закони, на яких засноване моє чиншове право" [9, арк. 36–37]. Далі позивач у своєму листі перераховує законодавчі акти Литви та Польщі, починаючи з 1347 р. і закінчуючи російським законодавством, на яких базується чиншове право. Окружний суд у своєму рішенні зазначені докази до уваги не прийняв.

За таких умов позивачам нічого не залишалось, як обирати повірених у своїх справах зі свого середовища. Один або двоє пози-

вачів виступали і в ролі повірених інших. Таким чином чиншовики заощаджували власні кошти. Але такий вид представництва в суді дуже часто негативно впливав на результат справи. За російським законодавством представник позивача в суді обов'язково мав бути письменним, а оскільки значна частина повірених у справах чиншовиків нехтувала даною статтею закону (були неписьменними), тому позови, в яких фігурували такі особи, приречені були на поразку ще до початку судових засідань. Так і не розпочавшись, закінчилися справа чиншовика П.Лазанського, повіреними у справах якого був І.Венциславський. Окружний суд у своєму засіданні 15 листопада 1880 р. визнав його як особу, що не має права представляти інтереси позивача, оскільки повірений є неписьменним [9, арк. 39]. Такий результат мав і позов чиншовиків с.Окіл, оскільки повірений у цій справі М.Трембіцький був визнаний судом неписьменним. За таких умов розгляд справи в суді ставав можливим лише після заміни повіреного на кваліфікованого адвоката, якщо, звичайно, у чиншовиків вистачало на це коштів. Так, продовжити хід справи чиншовики с.Поляхівка Заславського повіту змогли лише після того, як найняли для захисту власних інтересів адвоката М.Пігнатті [12, арк. 69].

Значною проблемою для чиншовиків була фінансова складова судового процесу. По-перше, як уже зазначалося вище, неможливість найняти кваліфікованого адвоката. По-друге, судові витрати різного характеру унеможливлювали подання позовів абсолютно всіма чиншовиками. Тому за таких умов чиншовики подавали колективні позови, щоб хоч якось зменшити судові витрати та найняти адвоката. Кількість позивачів у таких справах інколи могла доходити до 50 осіб. Вже в зазначеній справі чиншовиків с.Окіл позивачами виступили 24 особи (2 дворян, 6 міщан, 16 селян) [10, арк. 12]. Адже судові витрати були відчутним тягарем для одного позивача. Наприклад, у справі чиншовиків сіл Бубенець та Ногачівка Житомирським окружним судом було вирішено провести допит свідків на місці проживання позивачів. На ці потреби чиншовики мали виділити: на проїзд та проживання члену суду, який буде проводити дізнання, – 90 рублів 72 копійки, землеміру – 44 рубля 40 копійок та йому ж на винагороду за роботу – 25 рублів, всього 160 рублів 12 копійок [11, арк. 36]. До цього ще слід додати витрати на адвоката, які залежали від суми позову, чим більшою вона була, тим більші були ці виплати, а також інші затрати. В цілому суми позовів сягали 600–700 рублів, що, зрозуміло, ставало непомірним тягарем для чиншовиків. Тому за таких умов колективна подача позову ставала єдиною можливістю боротися за свої права.

В таких делікатних справах не можна не враховувати позицію судових органів, насамперед окружних судів, судових палат та

Сенату, а отже, й офіційної влади. В своїй роботі під час розгляду позовів чиншовиків Житомирський окружний суд насамперед керувався указом від 1840 р., за яким на Правобережжі вступало в дію російське законодавство, в якому жодного слова про чиншове право не було, в результаті вирішення подібних справ заходило в глухий кут. В таких умовах влада не могла залишатися осторонь від процесів, що відбувалися на Правобережній Україні навколо землі та чиншовиків, які, в свою чергу, повністю були впевнені в своїх правах і залишати насиджені землі не збиралися.

Після завершення судової реформи на Правобережжі в 1880 р. справи чиншовиків переходили до компетенції окружних судів, що ставали першою інстанцією у їх вирішенні. Дане положення було закріплене в указі від 25 травня 1882 р., також за цим нормативним актом окружні суди та судові палати при оприлюдненні своїх резолюцій повинні пояснити незадоволеній стороні про можливість направлення скарги у вищу інстанцію у встановлені строки, якщо цього зроблено не буде, рішення вступить в законну силу. Це положення розповсюджувалося на всі позови, які наразі вирішуються в судах, а також на ті, що вже вирішені, але ще не набули чинності. За таких умов будь-яка особа отримувала право остаточного вирішення своєї справи в Сенаті [13, с. 258–259]. Наступний указ, що мав остаточно вирішити проблему чиншових землеволодінь, був виданий 9 червня 1886 р., головною метою якого ставала ліквідація чиншових прав на землю. Чиншовики як селяни в 1861 р. мали за три роки викупити свої землі у землевласників, але зробити це було просто неможливо. Результат – величезна кількість нерозглянутих справ, труднощі межування, непослідовність землемірських планів, корупція, неточність списків, перемішування чиншових володінь з землями іншого типу [4, с. 261].

У вирішенні чиншових справ Житомирський окружний суд здебільшого залишався на боці землевласників, хоча траплялися поодинокі випадки, коли суд ставав на бік чиншовиків.

Запорукою успіху чиншовиків у суді ставав ряд факторів. В справі чиншовика Й.Любицького до поміщика Ю.Бродавського свідки чітко підтвердили, що пращури позивача володіли землею на чиншовому праві до 1840 р. Наступною умовою, що давала надію позивачу у цій справі сподіватися на успіх, було підвищення в декілька разів чиншу землевласником Бродавським (з 9 до 15 рублів на рік), цей факт став для суду доказом, що поміщик в такий спосіб визнавав право на володіння землею. Ці докази дали право суду 16 березня 1882 р. прийняти рішення на користь чиншовика Й.Любицького та визнати за ним чиншове право на землю. Відповідач, користуючись правом, наданим указом від 25 травня 1882 р., подав до Київської судової

палати апеляційну скаргу, яка залишила в силі рішення окружного суду. Тоді відповідачем до Сенату була подана касаційна скарга. 16 грудня 1886 р. Київська судова палата згідно з рішенням Сенату постановила: "В результаті затвердженого 9 червня 1886 р. указу про поземельне влаштування сільських вічних чиншовиків в губерніях західних та великоруських – цивільні справи між землевласниками та чиншовиками, що були незакінчені до часу оприлюднення даного указу, в подальшому своєму розгляді припиняються. Справа чиншовика Й.Любицького проти поміщика Ю.Бродавського суміщає в собі всі зазначені умови, тому розгляд справи повинен бути припинений, а попереднє рішення суду до виконання не призводить" [14, арк. 37–49]. Всі справи, що мали позитивний результат для чиншовиків в першій та другій судових інстанціях, закінчувалися провалом у Сенаті. Відносний спокій та очікування чиншовиків в 1880–1886 рр. був використаний владою для підготовки указу про ліквідацію чиншових землеволодінь, в той час коли окружні суди робили все від них залежне для затягування чиншових справ, особливо тих, де явно простежувалася перемога чиншовиків. Уже зазначена справа Й.Любицького тривала з 1 червня 1881 р. до 30 червня 1887 р., справа поручика А.Клишевича з 10 жовтня 1881 р. до 22 листопада 1888 р., справа чиншовиків с.Бубенець та с.Ногачівка з 24 березня 1881 р. до 12 лютого 1887 р. Тобто судові органи робили все від них залежне, щоб затягнути вирішення справ чиншовиків до того моменту, поки не вийде положення про скасування чиншових землеволодінь взагалі.

В цілому в роботі Житомирського окружного суду спостерігалися значні зловживання у вирішенні чиншових справ. Першим та найсуттєвішим був допит свідків, адже саме їхні показання ставали для суду визначальними у вирішенні позовів, пов'язаних з чиншовим правом. Допит свідків та його результат у кожній окремій справі суттєво різнився. Яскраво вираженою особливістю добору свідків було те, що їх основна маса була з селян-українців, поляків, селян-чиншовиків для надання свідчень не залучали. До 1880 р. судові органи застосовували практику допиту одного свідка, а решті приписували його слова. Так, у справі чиншовиків села Поляхівка 23 свідки підтвердили показання одного [12, с. 49–52]. В значній кількості свідчення не відзначалися конкретністю, що давало окружному суду можливість маневрувати під час засідань та виносити рішення лише з одним формулюванням – "свідчення не є повними або свідки не змогли точно вказати чи проживали позивачі або їхні предки на зазначених землях та користувалися чиншовими правами". У справі чиншовиків села Бубенець та Ногачівка свідок в своїх показаннях не міг відрізнити чиншовика від орендатора [11, арк. 46].

Перемога в суді першої інстанції ставала можливою за умови правдивості та однастайності свідчень односельців, дуже часто селяни-українці, не виправдовуючи сподівань владних органів, які покладалися на вороже ставлення православних-українців до католиків, чітко і конкретно вказували на належність тих чи інших позивачів до чиншовиків. За таких умов позивач отримував надію на позитивне вирішення своєї справи.

Другим суттєвим недоліком у роботі Житомирського окружного суду була слабка поінформованість учасників судових процесів, особливо чиншовиків, про хід їхніх справ. Неписьменність та неможливість виїзду за межі свого села не давала позивачеві бути в курсі справи, а суд ніяких повідомлень не надавав. Наприклад, у справі чиншовиків проти князя Сангушка Житомирський окружний суд виніс рішення на користь позивачів, тоді як Київська судова палата цей вирок скасувала, керуючись указом від 9 червня 1886 р., справа була закрита 17 березня 1887 р., але 25 вересня 1892 р. до окружного суду надійшов лист з вимогою чиншовиків видати їм виконавчий лист, оскільки вони вважали, що рішення у цій справі винесене на їх користь, тому мають повне право на відчужені землі. Лише 30 вересня 1892 р. позивачам було відіслана постанова судової палати про припинення їхньої справи [15, арк. 201]. Тобто п'ять років чиншовики жили надією на те, що вони в недалекому майбутньому отримають свої землі на чиншовому праві офіційно, але насправді все виявилось лише недоопрацюванням окружного суду. Такі випадки не були поодинокими, селяни-чиншовики роками чекали на вирішення своїх справ, але суд у силу своєї завантаженості чи внаслідок зловживань та халатності не надавав ніякої інформації про перебіг та вирішення їхніх позовів, тримаючи в напрузі значну частину населення Правобережної України.

Різноманітні проблеми, що постали перед владою після приєднання Правобережжя до Російської імперії, вимагали своєчасного вирішення. Зволікання та затягування прирікали край на довгі роки нерозуміння та ворожості. Однією з таких нерозв'язаних проблем були вічно чиншові права. Майже століття самодержавство не могло знайти в собі сили для адаптації російського законодавства до тогочасних реалій. Результатом такої позиції влади стали роки поневірянь та злиднів значної частини суспільства Південно-Західного краю – чиншовиків – людей, які сто років у всіх інстанціях краю шукали порятунку для себе, але так його і не знайшли. Останньою можливістю для згаданої категорії осіб могла стати судова реформа, що була завершена на Правобережжі у 1880 р. З перших днів роботи новим судам довелося стикнутися зі значною кількістю позовів

чиншовиків, які намагалися довести небезпідставність своїх вимог на подовження своїх прав на землю. В судах першої інстанції у позивачів почали виникати певні проблеми. Фінансова скрута для більшості зачиняла двері до судових органів, оскільки витрати під час процесу були непомірними для селянина-чиншовика. В таких умовах останні здійснювали подання колективних позовів, щоб хоч якось зменшити судові витрати. За такої фінансової скрути чиншовики обирали повірених у своїх справах із власного середовища, тобто осіб, які були компетентними в польському законодавстві. Але в таких умовах позивачі наштовхувалися на проблеми іншого характеру. Оскільки значна частина чиншовиків, а отже, і їхніх повірених, були неписьменними, тому вони за російським законодавством не мали права представляти інтереси інших осіб у суді, тому справи, в яких фігурували зазначені особи, до розгляду окружним судом не приймалися. Отже, чиншовик опинявся в замкненому колі і вирватися з нього було неможливо. Нові проблеми у позивачів виникали вже під час безпосереднього розгляду справ. Основною доказовою базою для суду у визнанні чиншових справ були показання свідків, але в умовах тогочасної дійсності не завжди позивач-чиншовик міг розраховувати на їхню допомогу. У винесенні рішень окружний суд не завжди брав до уваги свідчення осіб, що контактували з позивачами, частою була практика допиту свідків з середовища українських селян в такий спосіб суд намагався використати протиріччя між одними та іншими, але на практиці все було навпаки. Безумовно, організовуючи свою роботу таким чином, окружний суд переслідував мету якнайдовшого затягування справ, для того щоб дати можливість верховній владі підготуватися до остаточного удару по чиншовикам. Своє завдання з заспокоєння чиншовиків краю суди, зокрема й Житомирський окружний суд, виконали на відмінно. Подальші пошуки можуть дати більш реальну картину ролі судів у вирішенні чиншових позовів у наступні роки.

Література

1. Ольшамовский Б. Г. Права по землевладению в Западном крае / Б. Г. Ольшамовский. – СПб., 1899. – 140 с.
2. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае / И. Рудченко. – К., 1882. – 180 с.
3. Пойда Д. П. Волнения чиншеви́ков и чиншевая реформа на Правобережной Украине / Д. П. Пойда // История СССР. – 1957. – № 2. – С. 143–155.

4. Бовуа Д. Битва за землю в Україні / Д. Бовуа // Бовуа Д. Битва за землю 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К. : Критика, 1998. – 410 с.
5. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ). – [1-е собр.]. – СПб., 1864.
Т. 39, № 41109. – 1864. – 973 с.
6. ПСЗ. – [2-е собр.]. – СПб., 1878.
Т. 53, № 58749. – 1878. – 346 с.
7. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО), ф. 24, оп. 14, спр. 78.
8. ДАЖО, ф. 24, оп. 14, спр. 87.
9. ДАЖО, ф. 24, оп. 2, спр. 134.
10. ДАЖО, ф. 24, оп. 2, спр. 247.
11. ДАЖО, ф. 24, оп. 2, спр. 659.
12. ДАЖО, ф. 24, оп. 2, спр. 680.
13. ПСЗ. – СПб., 1882.
Т. 2, № 917. – 1882. – 493 с.
14. ДАЖО, ф. 24, оп. 2, спр. 586.
15. ДАЖО, ф. 24, оп. 2, спр. 1562.

УДК 94(477):347.18(477.41)"1861–1917"

М.Г.Казьмирчук

Соціально-демографічна ситуація у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

У статті аналізуються кількісні коливання населення, урбанізаційні процеси, демографічні проблеми сіл, вплив шкідливого виробництва на смертність у містах Київщини. Автор висвітлює явище заробітчанства крізь призму конфліктів між місцевими та немісцевими робітниками, а також характеризує переселенський рух у Київській губернії пореформеного періоду.

Ключові слова: кількісні коливання, урбанізаційні процеси, явище заробітчанства, переселенський рух, Київська губернія.

В статье анализируются количественные колебания населения, урбанизационные процессы, демографические проблемы сел, влияние вредного производства на смертность в городах Киевской губернии. Автор освещает явление рабочей иммиграции сквозь призму конфликтов между местными и неместными рабочими, а также характеризует переселенческое движение в Киевской губернии пореформенного периода.